

Danuta Kowalska

Sztuka słowa Mikołaja Reja
Studium stylistycznojęzykowe Psalterza Dawidowego

WYDAWNICTWO
UNIWERSYTETU
ŁÓDZKIEGO

Sztuka słowa Mikołaja Reja

WYDAWNICTWA
UNIwersYTETU
ŁÓDZKIEGO

Danuta Kowalska

Sztuka słowa Mikołaja Reja
Studium stylistycznojęzykowe Psalterza Dawidowego

Łódź 2013

Danuta Kowalska
Katedra Historii Języka Polskiego, Instytut Filologii Polskiej
Wydział Filologiczny, Uniwersytet Łódzki
90-514 Łódź, al. Kościuszki 65
e-mail: danutakowalska@uni.lodz.pl

Recenzent: *Stanisław Koziara*

Redakcja, skład komputerowy: *Anna Lenartowicz-Zagrodna*

Projekt okładki: *Anna Lenartowicz-Zagrodna*
Na okładce wykorzystano znaczek pocztowy projektu Macieja Buszewicza
emitowany przez Poczta Polską od 26 stycznia 2005
nr katalogowy 4019: *500. rocznica urodzin Mikołaja Reja (1505–1569)*

Wydrukowano z gotowych materiałów dostarczonych
do Wydawnictwa Uniwersytetu Łódzkiego

© Copyright by Uniwersytet Łódzki, Łódź 2013

Wydane przez Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego
Wydanie I. W.06134.13.0.H

ISBN (wersja drukowana) 978-83-7525-818-9
ISBN (ebook) 978-83-7969-599-7

Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego
90-131 Łódź, ul. Lindleya 8
www.wydawnictwo.uni.lodz.pl
e-mail: ksiegarnia@uni.lodz.pl
tel. (42) 665 58 63, faks (42) 665 58 62

Spis treści

Wstęp	11
1. <i>Psalterz Dawidow</i> w świetle dotychczasowych badań	14
2. Cele pracy i założenia metodologiczne	28
3. Podstawa materiałowa i sposób prezentacji materiału	38
Wykaz skrótów	45
Część I	
Między konwencją a indywidualizacją języka, czyli cechy stylistycznojęzykowe Rejowego <i>Psalterza</i> jako tekstu biblijnego	47
I. Leksyka <i>Psalterza Dawidowego</i> w ujęciu statystycznym na tle leksyki XVI wieku i staropolskich przekładów <i>Psalterza</i>	49
1. Liczba haseł i liczba wyrazów	51
2. Wskaźnik bogactwa leksykalnego (k)	52
3. Przeciętna częstość haseł (F) i grupy frekwencyjne	57
4. Leksyka o najwyższej frekwencji	62
5. Leksyka o najniższej frekwencji	76
6. Charakterystyka autosemantycznych części mowy <i>Psalterza Dawidowego</i>	84
Rzeczowniki	84
Czasowniki	98
Przymiotniki	103
Przysłówki	107
7. Wskaźnik rozbieżności (DR)	110
8. Rozkład leksyki neutralnej, ujemnej i dodatniej w <i>Psalterzu</i>	116
9. Charakterystyka leksyki dodatniej <i>Psalterza</i>	119
10. Charakterystyka leksyki ujemnej <i>Psalterza</i>	165
II. Charakterystyka wybranych połączeń wyrazowych	167
1. Związki wyrazowe, które weszły do tekstu w niezmiennym kształcie	170
2. Związki wyrazowe zmodyfikowane	175

3. Związki wyrazowe imitujące biblijny wzorec frazeologiczny	184
Związki wyrazowe o charakterze tautologicznym	184
Dwuwyrazowe połączenia analityczne typu <i>mieć nadzieję</i> , zastępujące związki wyrazowe o charakterze syntetycznym	189
Dwuwyrazowe połączenia typu <i>rzecz + przymiotnik</i>	194
Konstrukcje nominalne z użyciem rzeczownika abstrakcyjnego i konkretnego (<i>concretum pro abstracto</i>) typu <i>droga żywota</i> oraz konstrukcje z udziałem dwóch rzeczowników abstrakcyjnych typu <i>chwała wielmożności</i>	195
4. Związki wyrazowe o niebiblijnej genezie	198
Połączenia wyrazowe znane szesnastowiecznej polszczyźnie	198
Połączenia wyrazowe będące indywidualizmami Reja	199
III. Składniowe wykładniki konwencji stylistycznej	203
1. Szyk przydawki względem rzeczownika	204
Szyk zaimkowej przydawki dzierżawczej	204
Szyk przydawki przymiotnikowej	208
2. Szyk orzeczenia	217
3. Orzecznik rzeczownikowy w mianowniku	223
4. Obecność biernych konstrukcji czasownikowych	224
5. Frekwencja konstrukcji imiesłowowych	227
6. Obecność konstrukcji z imiesłowem opisowym (<i>participium graphicum</i>)	230
7. Struktury pleonastyczne z imiesłowem współczesnym i czasownikiem nazywającym mówienie	231
8. Parataksa — hipotaksa. Sposoby łączenia zdań	233
Część II	
Poetyckie wartości Rejowego <i>Psałterza</i>	247
I. Środki służące rytmiczacji psalterzowej prozy	253
1. Aliteracja	254
Aliteracja inicjalna	255
Aliteracja polegająca na powtarzalności głosek w różnych pozycjach sąsiadujących wyrazów	264
Aliteracja końcowa	265
Harmonia głoskowa	269
2. Figury słowno-dźwiękowe	272

Figura etymologiczna	272
Poliptoton	277
3. Paralelizm składniowy	278
II. Epitet i porównanie jako narzędzia instrumentacji semantycznej <i>Psałterza</i>	297
1. Epitet	297
2. Porównanie	326
Zakończenie	357
Aneks	361
Indeks wyrazów autosemantycznych <i>Psałterza Dawidowego</i>	363
1. Rzeczowniki	363
2. Czasowniki	386
3. Przymiotniki	422
4. Przysłówki	430
Bibliografia	435
Summary	453
Od redakcji	457

Bo nigdy nic smaczniejszego nie jest w uściech moich,
jedno gdy słowy swemi rozważam ustawy zakonu Twego
(M. Rej, *Psalterz Dawidow*, Psalm 119)

Wstęp

Maria Karpluk podczas konferencji zorganizowanej w Łodzi w roku 2004 z okazji pięćsetnej rocznicy urodzin Mikołaja Reja, podsumowując stan badań nad językiem twórcy, zwróciła uwagę na wyraźne dysproporcje w opracowaniu spuścizny literackiej pisarza doby odrodzenia przez historyków literatury i lingwistów¹. I choć o Reju pisano wiele, to jednak prac *sensu stricto* językowych i stylistycznych jest wciąż niewiele. Także Tadeusz Witczak domagał się przed laty uzupełnienia badań w zakresie języka Reja, widząc w nich przydatność również dla historyków literatury: „Doprowadzenia do końca podjętych już badań żądają problemy języka, a następnie stylu wszystkich dzieł Rejowych. Są to problemy tak kapitalne, że również historykowi literatury wydają się nie służebne, lecz pierwszoplanowe, między innymi dlatego, iż odsłaniają tajemnice sztuki pisarskiej Reja, są zdolne rozstrzygnąć spory o autorstwo i wskazywać wyróżniki zjawiska zwanego umownie »szkołą« jego imienia”². Jednak twórczość Reja po dziś dzień nie doczekała się wyczerpującej i wielostronnej monografii językowej. Zdaniem Jana Okonia „Rej należy do autorów najmniej czytanych i znanych, i to na poziomie nie tylko szkolnym, ale i akademickim”³. Badacz podkreśla widoczny spadek zainteresowania Rejem także wśród badaczy⁴. W podobnym duchu wypowiadał się Jacek Sokolski, podkreślając, że „dla dzisiejszego czytelnika twórczość Reja stała się zbiorem filologicznych rebusów, trudnych do rozwiązania, wymagających bowiem nie tylko specjalnych kwalifikacji językowych, ale też, ze względu na swoje nasycenie odniesieniami do realiów życia codziennego, kompetencji

¹ Zob. M. Karpluk, *Stan badań nad językiem Mikołaja Reja — osiągnięcia i postulaty*, [w:] *Mikołaj Rej — w pięćsetlecie urodzin*, cz. I: *Humanizm, reformacja, retoryka i język*, red. J. Okoń, Łódź 2005, s. 269–288.

² T. Witczak, *Studia nad twórczością Mikołaja Reja*, Warszawa 1975, s. 9.

³ J. Okoń, *Słowo wstępne*, [w:] *Mikołaj Rej — w pięćsetlecie urodzin...*, s. 7.

⁴ Zob. *ibidem*, s. 7.

niejako archeologicznych”⁵ i dodawał, że nawet specjaliści nie bardzo się kwapią, by podjąć trud obcowania z twórczością pisarza „w przekonaniu, że wysiłek ten nie zostanie raczej nagrodzony żadnymi istotnymi pożytkami natury estetycznej lub poznawczej”⁶. Jednak zdaniem badacza „uważnie czytana twórczość nagłowickiego poety odsłania całą swoją nieprzeciętną, a przez czytelników często nawet nieprzeczuwaną, wartość artystyczną i intelektualną”⁷. Także Jakub Lichański podkreślał, że Mikołaj Rej „jest bezwzględnie pisarzem ważnym i, z retorycznego oraz językowego punktów widzenia, godnym badań, bowiem — nasza wiedza o nim nie jest wciąż zbyt pewna. Mimo licznych studiów szczegółowych (...) daleko nam jeszcze do syntezy. (...) Wciąż cierpimy na brak dalszych prac analitycznych, szczególnie w zakresie sztuki prozy Mikołaja Reja”⁸. Dysponujemy szeregiem prac szczegółowych, które jednak dalekie są od pełnej charakterystyki prozatorskiej spuścizny Reja. Okazuje się bowiem, że ocena dorobku pisarza nie jest ani jednoznaczna, ani łatwa, co sprawia, że jego twórczość po dziś dzień nie doczekała się wyczerpującej i wielostronnej monografii językowej. Badacze najczęściej formułowali ogólne sądy, że „pisarz ten odznacza się swoistym stylem”⁹, który jest łatwo rozpoznawalny. Wydaje się jednak, że takie ogólne twierdzenie jest nieco krzywdzące dla twórcy, gdyż niemo zakłada, że nie różnicował on języka wypowiedzi ze względu na temat czy gatunek utworu¹⁰. Niejednomyślne są też sądy badaczy na temat twórczości Reja. Z jednej strony wydobywa się niedostatki jego warsztatu pisarskiego¹¹ i formułuje opinie, że Rej „za

⁵ J. Sokolski, *Od redakcji*, [w:] *Mikołaj Rej w pięćsetlecie urodzin. Studia literaturoznawcze*, red. J. Sokolski, M. Cieński, A. Kochan, Wrocław 2007, s. 7.

⁶ *Ibidem*, s. 7.

⁷ *Ibidem*, s. 7.

⁸ J. Lichański, *Proza Mikołaja Reja — aspekty retoryczne. Problemy składni, stylistyki, argumentacji. Prolegomena do dalszych badań*, [w:] *Mikołaj Rej — w pięćsetlecie urodzin...*, s. 230.

⁹ M. Korolko, *Uwagi o retoryce i rytmie w prozie Mikołaja Reja*, [w:] *Mikołaj Rej w czterechsetlecie śmierci*, red. T. Bienkowski, J. Pelc, K. Pisarkowa, Wrocław 1971, s. 111.

¹⁰ Zwracała na to uwagę m.in. A. Kochan (zob. A. Kochan, *Problemy prozy Rejowej. Kilka uwag o stylu*, [w:] „Wszystko tu najdzie, co wy macie w głowie”. *Świat prozy staropolskiej*, red. E. Lasocińska, A. Czechowicz, „Studia Staropolskie. Series Nova”, t. XVIII, Warszawa 2008, s. 26.

¹¹ I tak na przykład A. Wilkoń dostrzega w tekstach Reja „językowe sygnały nieporadności, zatykanie wiersza wąską słowną, nadużywanie niefunkcjonalnych powtórzeń, wyrażeń redundantnych, pustych partykuł, modulantów, składników nawiązujących” (zob. A. Wilkoń, *O języku Mikołaja Reja*, [w:] *Mikołaj Rej — w pięćsetlecie urodzin...*, s. 289).

wybitnego prozaika raczej nie uchodził¹², bowiem „osobliwa jego proza nie znalazła naśladowców¹³, z drugiej zaś — dostrzega się w tej twórczości walory artystyczne¹⁴. O „pięknym przekładzie prozą Psałterza” wspomina m.in. Julian Krzyżanowski¹⁵, artyzm zauważa Maria Kossowska¹⁶. Stanisław Dubisz podkreśla, że niewątpliwie pisarz „czerpie ze środków poetyki średniowiecznej, ale ją modernizuje i przetwarza w duchu renesansowym” i że „nie różnicuje on tworzywa językowego w zależności od przynależności jego poszczególnych składników do stylu wysokiego i niskiego (nie dostrzega tych różnic), ale jego talent i umiejętności poetyckie pozwalają mu nadać temu tworzywu formę artystyczną¹⁷. Przyczyn tych skrajnie różnych sądów trzeba upatrywać w niewystarczającym ciągle stanie badań. Zdaniem Witczaka „zawikłanie i zawichrzenie”, jakie przetrwało w poglądach na spuściznę Reja, „sprawia, że wytężonej analizie z reguły towarzyszy krytyka i polemika¹⁸. Mirosława Hanusiewicz z kolei stwierdza, że choć stan badań nad twórczością Reja jest naprawdę znaczący, to „wciąż pozostawia więcej pytań niż odpowiedzi, gdyż w odpowiedzi na pytania, które stawia dzieło, formułujemy głównie hipotezy¹⁹. Badaczka zauważa także, że „Rej zawsze wymyka się i zawsze triumfuje nad zdezorientowanym czytelnikiem. (...) Jego kultura literacka, wciąż nieodgadniona, jest kluczem zrozumienia kultury literackiej w szesnasto-

¹² S. Zabłocki, *Spory o retorykę a twórczość Mikołaja Reja*, „Prace Literackie” 1970, t. XI–XII, s. 119–120.

¹³ *Ibidem*, s. 120.

¹⁴ Zob. A. Brückner, *Mikołaj Rej. Studium krytyczne*, Kraków 1905, s. 4.

¹⁵ Zob. J. Krzyżanowski, *Literatura polska. Przewodnik encyklopedyczny*, red. J. Krzyżanowski, Cz. Hernas, t. II, Warszawa 1985, s. 278.

¹⁶ M. Kossowska nazywa Reja „artystą wysokiej klasy” (zob. M. Kossowska, *Biblia w języku polskim*, t. 1, Poznań 1968, s. 147). Badaczka zauważa, że „przekład Psałterza pozwala i Rejowi stanąć na wzgórzu »pięknej Kaliope« na równi z Janem z Czarnolasu. I chociaż przekłady-parafrazy tej samej księgi u obu pisarzy wyglądają zupełnie różnie, obie są wyrzeźbione w tym samym szlachetnym kruszcu przez natchnionych poetów. Jeden z nich najpiękniejszy snop swego poetyckiego żniwa związał w zaraniu swojej pracy pisarskiej, drugi w dedykacji biskupowi Myszkowskiemu nazwał swój przekład Psałterza »pierwszym snopem« swego żniwa w czasie, kiedy miał już za sobą prawie całą twórczość poetycką, a kiedy dopiero przekład Psałterza uznał za trud poetycki godny »pięknej Kaliope«” (*ibidem*, s. 147).

¹⁷ S. Dubisz, *Mikołaj Rej — fundament polszczyzny pisanej, parenetyk i moralista*, „Przeгляд Humanistyczny” 2006, t. 50, s. 205.

¹⁸ T. Witczak, *op. cit.*, s. 10.

¹⁹ M. Hanusiewicz, *Mikołaja Reja lektura Psalmów*, [w:] *Mikołaj Rej w pięćsetlecie urodzin. Studia literaturoznawcze...*, s. 93.

wiecznej Polsce”²⁰. Witczak podobny sąd wypowiada w odniesieniu do *Psalterza Reja*: „Dzieje identyfikacji, badań i oceny Rejowego tłumaczenia *Psalterza Dawidowego* przedstawiają do dziś splot pewników i niedopowiedzeń, domniemań i wątpliwości nawet w sprawach, które uchodzą za bezspornie rozstrzygnięte”²¹.

W świetle powyższych uwag wybór *Psalterza Dawidowego* na przedmiot badań wydaje się jak najbardziej zasadny, gdyż spośród prac o charakterze lingwistycznym brakuje opracowań poświęconych temu prozatorskiemu dziełu, co sprawia, że o jego języku i stylu wciąż wiemy zbyt mało. Niniejsza rozprawa — poświęcona aspektom stylistycznojęzycznym *Psalterza Dawidowego* — ma wypełnić tę lukę i przyczynić się do głębszego poznania prozy szesnastowiecznego twórcy. Jest ona efektem „wysłuchania się” w sformułowany przez Marię Karpluk postulat: „Badacza zainteresowanego językiem Reja nie powinna zniechęcać gęstwina problemów, lecz fascynować liczba niewydeptanych ścieżek”²². Niniejsza praca jest próbą pójścia jedną z tych niewydeptanych, a może lepiej — rzadko uczęszczanych ścieżek.

1. *Psalterz Dawidow w świetle dotychczasowych badań*

Prozaiczna parafraza Księgi Psalmów, nosząca tytuł *Psalterz Dawidow*, który snadź jest prawy fundament wszytkiego pisma krześcijańskiego, teraz nowo prawie na polski język przełożon, acz nie jednakowością słow, co być nie może, ale iż wždy położenie rzeczy w każdym wierszu według łacińskiego języka się zamyka..., której autorstwo przypisuje się Mikołajowi Rejowi, przez długie wieki przeleżała w zapomnieniu historii. Jak zauważa Janusz Maciuszko²³, wpływ na ten stan rzeczy mogły mieć dwie staropolskie wypowiedzi. Pierwsza, pochodząca od Trzecieckiego podaje, że Rej dał „*Psalterz Dawidow i z modlitwami*, który też barzo radzi ludzie czy-

²⁰ *Ibidem*, s. 93.

²¹ T. Witczak, *op. cit.*, s. 53.

²² M. Karpluk, *op. cit.*, s. 282.

²³ Zob. J. Maciuszko, *Mikołaj Rej. Zapomniany teolog ewangelicki z XVI w.*, Warszawa 2002, s. 157.

tali i śpiewali”²⁴. W drugiej Jan Turnowski nazywa Reja poprzednikiem czarnoleskiego poety: „Rej zaczął Sauromatom wykrzykać psalm Boski, / Który w tak foremny rym ujął Kochanowski, / Że go jeszcze do tych dob nikt w tym nie celuje”²⁵. Połączenie tych dwóch informacji zaowocowało przekonaniem, że Rejowy *Psalterz* spisany został wierszem²⁶, tym bardziej, że znane były dwa luźne psalmy pisarza: wierszowany Psalm 85 *Inclina Domine aurem tuam*²⁷ oraz spisany rymowaną i zrytmizowaną prozą Psalm 113 *In exitu Israel de Egypto*²⁸. Rejowi także przypisywano stroficzny przekład Psalmu 116 (117) *Alleluja*²⁹. Istnienie tych tekstów mogło sugerować, że podobnie wyglądała pozostała część Rejowego przekładu, zwłaszcza że reszta twórczości pisarskiej Reja w tym okresie również była wierszowana. Ponadto w drukarni Macieja Szarffenberga wydano przed 1547 rokiem osobno siedem psalmów pokutnych³⁰ (6, 32, 38, 51, 102, 130, 143), potocznie zwanych „septempsalмами”, umieszczając nazwisko Reja jako tłumacza w spisie obok tytułu *Septem psalmi Rej*³¹. Według Tadeusza Witczaka związek siedmiu psalmów pokutnych z całością Rejowego przekładu nie jest oczywisty, gdyż mogły one stanowić nie fragment większej całości, lecz samodzielny cykl, co było dość częstą praktyką³². Uwaga polskich badaczy koncentrowała się przede wszystkim na poszukiwaniu kompletnego wierszowanego przekładu *Psalterza* Rejowego autorstwa. Feliks Jezierski, pisząc o psalmach Reja, wspomina tylko o zachowanych dwóch utworach pisanych wierszem, zaznaczając, że cały *Psalterz* musiał niedawno zagiąć. O prozatorskim tłumaczeniu nie wzmiankuje wcale,

²⁴ Cyt. za: *ibidem*, s. 157.

²⁵ Cytat zamieszczony został przy *Psalmach Dawidowych...* M. Rybińskiego z 1617 roku; cyt. za: (Mikołaj Rej z Nagłowic), *Psalterz Dawidów*, wyd. S. Ptaszycki, Petersburg 1901, s. V.

²⁶ Efraim Oloff — oświeceniowy badacz — podaje w *Beiträge zur polonischen Liedergeschichte* (Gdańsk 1744), że taki rymowany psalterz wyszedł w drukarni Wirzbięty w 1554 lub 1555 roku (zob. A. Kochan, *Wstęp* [do:] M. Rej, *Wybór pism*, oprac. A. Kochan, BN, seria I, nr 308, Wrocław 2006, s. LXXVI).

²⁷ Dziś znane są dwie edycje tego psalmu, obie niedatowane, pochodzące najprawdopodobniej z około 1556–1558 roku (zob. T. Witczak, *op. cit.*, s. 67).

²⁸ Zob. *ibidem*, s. 67.

²⁹ Zob. *ibidem*, s. 67.

³⁰ Psalmy te były rejestrowane w inwentarzach księgarskich i nie dochowały się do naszych czasów.

³¹ Zob. T. Witczak, *op. cit.*, s. 68.

³² Zob. *ibidem*, s. 68.